

NGHỆ THUẬT TRANG TRÍ PHÁP LAM TRÊN KIẾN TRÚC LĂNG VUA THIỆU TRỊ

Nguyễn Vũ Lâm*, Trần Văn Dũng**

1. Mở đầu

Trong nghệ thuật trang trí nói chung, chất liệu đóng vai trò hết sức quan trọng để tạo nên giá trị nghệ thuật, mỗi chất liệu mang một đặc tính khác nhau và các nghệ nhân phải lựa chọn từng loại chất liệu phù hợp với từng không gian trang trí trong kiến trúc. Chất liệu mang yếu tố bền vững thường được sử dụng trong trang trí ngoại thất nhiều hơn nội thất như: đá, đồng, pháp lam, nê, gốm..., trong khi đó, các chất liệu được trang trí ở nội thất thường thấy là sơn son thếp vàng, tranh gương, chạm gỗ... Những chất liệu đó cũng có thể coi là một trong những biểu hiện về sự đặc sắc trong cách bố trí phù hợp với địa thế, khí hậu mà nghệ thuật thời Nguyễn đã để lại trên đất Huế.

Xét trên bình diện khái quát chung của một nền mỹ thuật Nguyễn đọng lại trên những thành tựu cụ thể, bao gồm kiến trúc, hội họa, điêu khắc hay những hình tượng trang trí. Trong đó, chất liệu pháp lam đóng một vai trò quan trọng, làm nên những giá trị không chỉ ở chức năng sử dụng mà còn là sự kết hợp như một thuộc tính không thể tách rời với yếu tố thẩm mỹ. Sử dụng chất liệu pháp lam trong nghệ thuật trang trí đã làm nên những tác phẩm mới lạ, cũng có nghĩa là đã tạo nên cho nó sức biểu cảm đặc thù, những cảm quan nghệ thuật cần thiết và ấn tượng phong cách trong phản ánh những đặc trưng của một giai đoạn trong tiến trình phát triển của mỹ thuật. Nghệ thuật trang trí chất liệu pháp lam đã có từ rất lâu, tuy nhiên đạt đến đỉnh cao phát triển ổn định và hưng thịnh dưới triều Thiệu Trị (1841 - 1847). Pháp lam là danh xưng để gọi những tác phẩm nghệ thuật làm bằng đồng, được tráng nhiều lớp men đa sắc, do các nghệ nhân làm việc trong quan xưởng của triều Nguyễn chế tác, tiếp thu từ kỹ nghệ “*pháp lang*” (falang) của người Trung Quốc. Do tính bền chắc, chịu đựng được các tác động của nhiệt độ, thời tiết khắc nghiệt và thời gian nên các nghệ nhân cung đình thường sử dụng chất liệu pháp lam tạo thành các đồ án trang trí hình, khối, mảng gắn trên bờ nóc, bờ dải, đầu đao, cổ diềm hoặc tạo thành các mảng trang trí phẳng, hình vẽ phong cảnh, hoa cỏ, chim muông trên các bộ phận kiến trúc ngoại thất và ở khuôn viên công trình kiến trúc lăng vua Thiệu Trị. Hiện nay, nghệ thuật pháp lam đã trở thành niềm tự hào của mỹ thuật thời Nguyễn trên đất Huế.

(*) Trường Đại học Nghệ thuật, Đại học Huế.

(**) Sở Văn hóa và Thể thao Thừa Thiên Huế.

Ở lăng Thiệu Trị, nghệ thuật trang trí chất liệu pháp lam đa dạng và phong phú với nhiều kiểu thức, đề tài. Dù ở vị trí nào thì chất liệu pháp lam cũng góp phần làm đẹp về mặt hình thức và tăng vẻ trang trọng cho toàn bộ công trình kiến trúc của lăng. Các ô học pháp lam được trang trí nhịp nhàng ít có sự thay đổi quá đột ngột trên mô típ trang trí. Từ yêu cầu của chất liệu tại vị trí trang trí đã dẫn đến nhiều bố cục, kiểu thức khác nhau như hình chữ nhật, hình bình hành, hình vòng cung, hay một kiểu dáng đơn lẻ... Nhìn chung, nghệ thuật trang trí pháp lam ở lăng vua Thiệu Trị tạo khối hình trang trí không cố định mà linh hoạt trong từng trường hợp cụ thể, tùy từng trường hợp mà các nghệ nhân tạo hình hoa văn trang trí cho phù hợp. Chỗ này được quy vào ô học, chỗ khác lại đơn lập, song vẫn hòa nhập vào tinh thần chung kiến trúc của lăng Thiệu Trị. Do phải thỏa mãn yêu cầu làm đẹp kiến trúc nhưng không làm ảnh hưởng đến kết cấu nên các nghệ nhân phải tính toán sao cho việc sử dụng chất liệu pháp lam có được nét hài hòa, bình dị mà vẫn hấp dẫn mang lại vẻ trang nghiêm, uy nghi nơi an nghỉ vĩnh hằng của nhà vua.

2. Nghệ thuật pháp lam: nét đặc trưng độc đáo trong trang trí kiến trúc lăng vua Thiệu Trị

Lăng vua Thiệu Trị có tên chữ là Xương Lăng được xây dựng khá nhanh (hoàn thành sau 10 tháng thi công) trong một vùng đồi núi thấp xen lẫn đồng bằng thoáng đãng ở địa phận làng Cư Chánh (nay thuộc xã Thủy Bằng, thành phố Huế), ngọn núi Chằm được chọn làm tiền án, từ xa có đồi Vọng Cảnh và núi Ngọc Trản tạo thế rồng chầu, hổ phục. Lăng có bố cục chia thành hai phần: khu tẩm thờ và khu lăng mộ, đặt song song với nhau, đều dựa lưng vào núi thấp, hướng mặt ra đồng ruộng, về phía tây bắc, không có la thành bao bọc. Điều này đã làm cho cảnh quan lăng vua Thiệu Trị mang vẻ đẹp thanh thoát và yên bình, điển hình cho lối kiến trúc cảnh quan truyền thống Huế.

Tổng thể kiến trúc lăng vua Thiệu Trị là sự kết hợp và chọn lọc từ mô thức kiến trúc của lăng vua Gia Long và lăng vua Minh Mạng. Mở đầu trục tẩm thờ là bình phong, tiếp đó là hồ bán nguyệt, đến phụng thờ môn và sân tế. Khu vực tẩm điện có tường thành hình chữ nhật bao bọc, trở cửa bốn phía; mặt trước là Hồng Trạch Môn, tiếp đến là Điện Biểu Đức có cấu trúc nhà kép, trước và sau ở 2 bên có Tả, Hữu Vu và Tả, Hữu Tòng Việ.

Trục lăng mộ mở đầu bằng hồ Nhuận Trạch, sau đó là bình phong, nghi môn, rồi đến sân chầu. Tiếp theo là tòa bi đình, lầu Đức Hình và chéch ra sau là Hiển Quang Các. Lầu Đức Hình nay chỉ còn lại nền móng, hai bên có hai trụ biểu; tiếp theo là hồ Ngưng Thúy ôm bọc lấy Bửu Thành. Nổi thông qua hồ là ba chiếc cầu: Chánh Trung, Đông Hòa và Tây Định. G. Langrand đã nhận xét về cảnh quan và vẻ đẹp của lăng vua Thiệu Trị đăng trên tập san *Những người bạn Cố đô Huế*

(B.A.V.H.) như sau: “... một phong cảnh thuộc loại thuần túy An Nam, một ví dụ tuyệt vời về nghệ thuật kiến trúc của nước An Nam, một kiểu mẫu nguyên lai thực sự về sự kết hợp khung cảnh thiên nhiên với những kiến trúc đơn giản nhưng nhiều màu sắc, tất cả sự hài hòa này tạo nên cái duyên dáng của xứ Huế”⁽¹⁾.

Kiến trúc lăng vua Thiệu Trị được quy hoạch hàm chứa ngôn ngữ riêng biệt, mang ý nghĩa sâu xa qua từng chi tiết về bố cục, đề tài, kiểu thức hoa văn trang trí hòa quyện vào thiên nhiên, khiến cho kiến trúc lăng giàu tính nghệ thuật ấy như trở thành cõi sống của người đã mất. Ở góc độ nghệ thuật, kiến trúc lăng vua Thiệu Trị dường như bắt buộc phải cải biến để thích ứng với khí hậu, thời tiết, địa hình, địa mạo, lẫn nguyên vật liệu chế tác, tận dụng những gì sẵn có, nhất là trong điều kiện hết sức hạn hẹp về sức người và sức của của hoàn cảnh lịch sử lúc bấy giờ. Chính vì vậy, tại lăng vua Thiệu Trị, từ kiến trúc cho đến nghệ thuật trang trí thoáng nhìn cho ta cảm tưởng khá đơn giản, nhưng khi nghiên cứu chuyên sâu vào từng mảng hoa văn, họa tiết và chất liệu trang trí mới thấy được sự phong phú, đa dạng và đặc sắc.

Từ chức năng cụ thể của công trình kiến trúc ở lăng vua Thiệu Trị, đòi hỏi trong nghệ thuật trang trí phải tuân thủ những quan hệ xác định của kết cấu khối hình kiến trúc nghệ thuật trang trí khác nhau, chuyển hóa hài hòa nhiều chất liệu đan xen và thủ pháp tạo dựng khối, nét, bố cục, nhịp điệu nhằm đem lại hiệu quả thẩm mỹ cao cho kiến trúc của lăng. Nghệ thuật trang trí tại lăng vua Thiệu Trị có những đặc điểm riêng, độc đáo, góp phần quan trọng trong việc tạo dựng phong cách nghệ thuật trang trí cung đình thời Nguyễn, mà một trong những chất liệu thành công đó là pháp lam.

Để bảo vệ sự rực rỡ bền lâu trong sắc màu trang trí kiến trúc ngoài trời tại lăng vua Thiệu Trị, các nghệ nhân cung đình thường sử dụng nhiều loại hình trang trí khác nhau như: khảm sành sứ, gốm tráng men, nề đắp nổi... song cao cấp hơn cả vẫn là loại hình trang trí pháp lam. Kết cấu pháp lam vốn có tính chất đặc biệt là loại sản phẩm được làm cốt bằng đồng sau đó dùng men màu vẽ lên và nung ở nhiệt độ cao. Nghệ thuật trang trí pháp lam chủ yếu được chế tác dưới triều vua Minh Mạng, và đạt đỉnh cao vào thời vua Thiệu Trị, dần về sau nghệ thuật pháp lam không còn được sử dụng nhiều như hai thời trước đó, mà chỉ trang trí mang tính nhắc lại. Họa sĩ Phạm Đăng Trí đã nhận xét: “*Pháp lam Huế chứa đựng những màu tươi sáng, lộng lẫy, có cường độ mạnh, nhưng vẫn quen mắt, như các họa sắc điển hình thường hiện ra trong cuộc sống, thường được phản ánh trong nghệ thuật Huế thuở ấy... Riêng pháp lam thời Thiệu Trị còn có thêm những nét đặc thù, trong đó, cái nổi bật hơn cả là cách phân bố rất chủ động các đốm màu tươi, để cho khi*

⁽¹⁾ G. Langrand (2012). “Lăng Thiệu Trị”. *Những người bạn Cổ đô Huế* (Bản dịch B.A.V.H. Tập XXVI. Năm 1939). Nxb Thuận Hóa. Huế, tr. 21.

ta nhìn từ xa, thì chúng hòa lại thành những sắc theo ý muốn của người vẽ, và tạo ra chất màu trong tre, sáng ngời”⁽²⁾.

Hoa văn trang trí pháp lam ở lăng vua Thiệu Trị có nhiều đề tài như: bộ đề tài Bát bửu, bộ đề tài Tứ thời, bộ đề tài Bát quả, đề tài “*nhất thi, nhất họa*”... Ngoài ra còn có các kiểu thức hoa văn trang trí độc lập, hoa văn diềm, hoa văn nền, hoa lá, động vật, trang trí biểu trưng... Các hoa văn, kiểu thức trang trí chất liệu pháp lam hòa nhập với cảnh quan để nâng lên giá trị nghệ thuật. Các hoa văn với kiểu thức “*nhất thi, nhất họa*” ở trên mảng tường cổ diềm và bờ nóc được đắp và chia ra những ô học vuông, chữ nhật đan xen nhau để đắp và vẽ tranh màu. Trên các bờ nóc, bờ mái còn đắp và gắn những mảng sành sứ như con lân, con rồng, con phụng, làm bằng chất liệu men pháp lam cũng được đưa vào trang trí trên các bờ mái như đám mây ngũ sắc đỡ mặt trời, bình hồ lô, Bát bửu...

Xét về chất liệu trang trí hoa văn pháp lam, chúng ta thấy có hai yếu tố ảnh hưởng đến trang trí: một là yếu tố bố cục, hai là yếu tố hình khối. Các bố cục về hoa văn trang trí được các nghệ nhân sáng tạo đa dạng và phong phú với nhiều kiểu thức, kết cấu của công trình kiến trúc. Dù ở vị trí nào thì chất liệu pháp lam cũng góp phần làm đẹp về mặt hình thức và tăng vẻ trang trọng cho công trình kiến trúc lăng vua Thiệu Trị. Trong một bài khảo cứu về pháp lam Huế đã được công bố, nhà nghiên cứu Trần Đức Anh Sơn cho rằng: “*Những nét trang trí trên pháp lam triều Thiệu Trị rất sắc sảo, màu không bị nhòe và tạo được cảm giác hài hòa, sống động. Trong khi đó pháp lam triều Minh Mạng và triều Tự Đức lại thô và nước men thì ít mịn màng hơn*”⁽³⁾.

Từ thực tế sinh động, các nghệ nhân cung đình tài hoa đã thể hiện những gì mà họ hiểu và quan niệm, tùy từng trường hợp mà các nghệ nhân tạo hình hoa văn trang trí pháp lam cho phù hợp. Chỗ này được diễn tả chi tiết, chỗ khác lại lược giản, song vẫn hòa nhập vào tinh thần chung kiến trúc của lăng vua Thiệu Trị. Việc sử dụng chất liệu pháp lam trong công trình kiến trúc là một trong những yếu tố làm nên cái đẹp tổng thể của một không gian nghệ thuật ở lăng vua Thiệu Trị. Trang trí pháp lam được các nghệ nhân sáng tạo biến hóa, cách điệu hóa, bố cục hài hòa chặt chẽ với những ô học qua nhiều đề tài, kiểu thức hoa văn trang trí khác nhau như: các đề tài Tứ thời, Bát bửu, hình tượng rồng, đám mây ngũ sắc, kiểu chữ triện hóa rồng... các hoa văn trang trí này trải dài trên hầu hết toàn bộ hệ thống công trình kiến trúc với mật độ dày đặc ở lăng vua Thiệu Trị.

⁽²⁾ Phạm Đăng Trí (2016). “Quanh các pháp lam Huế suy nghĩ về màu sắc”. *Sông Hương*. Số 333, tr. 69-70.

⁽³⁾ Trần Đức Anh Sơn (2018). “Nghệ thuật pháp lam Huế”. *Huế - Triều Nguyễn. Một cái nhìn*. Nxb Thế giới. Hà Nội, tr. 308-309.

Sự kết hợp giữa các chất liệu tại các hoa văn, kiểu thức đã tạo ra nét hòa nhập với cảnh quan của lăng, thông qua màu sắc kết hợp với các đề tài trang trí tạo nên giá trị thẩm mỹ cao. Tại phòng môn bằng đồng, bên dưới là bệ chân cột bằng đá sa thạch hoặc đá Thanh, ở trên các trụ đồng có các liên kết ngang tạo thành các ô học, bên trong các ô học đó là những mảng trang trí kết hợp làm bằng pháp lam... Điều này cho thấy sự phong phú và phong cách thể hiện hoa văn trang trí ở lăng vua Thiệu Trị rất đa dạng và đặc sắc. Các loại hình nghệ thuật được trang trí pháp lam rất đa dạng và sinh động cả về bố cục, màu sắc, đề tài trang trí. Nghệ nhân cung đình Huế đã tạo hình theo một quy luật nhất định và tuân thủ các quy tắc, điển chế của triều đình nhưng không kém phần bay bổng, sáng tạo và thanh thoát tại mỗi cụm trang trí qua các chất liệu và đạt hiệu quả cao trên mỗi công trình kiến trúc của lăng.

Trang trí pháp lam trên phòng môn lăng vua Thiệu Trị với nhiều tấm họa tiết pháp lam ngũ sắc theo mô típ trang trí hình cuốn thư, vân mây, quạt ba tiêu, gậy như ý... Đặc biệt sử dụng kiểu trang trí pháp lam bằng chữ Hán đúc rời, gắn lên bằng đồng tạo thành bức hoành phi đề dòng chữ “*Minh đức viễn hĩ*” (明德遠矣) và đôi câu đối gắn trên phòng môn làm bằng đá cẩm thạch uy nghi, bề thế dựng ở trước khu tam điện.

Điện Biểu Đức được xây theo lối trùng thiềm điệp ốc, chống đỡ bằng những cột gỗ lim được sơn son thếp vàng lộng lẫy và trang trí hình rồng ẩn hiện, vờn mây, một biểu tượng về sự giao thoa của trời đất nhằm tôn thêm, nhấn mạnh ý nghĩa chức năng của ngôi điện thờ phụng đặc biệt quan trọng này của lăng vua Thiệu Trị. Nhà trước và nhà sau của điện được nối với nhau bằng một hệ thống trần vòm mái vò cua dưới máng nước nối hai mái nhà (máng thừa lưu). Chính trần mái vò cua này nối với nửa trong tạo ra một không gian nội thất liên tục, thống nhất, rộng rãi. Trên bờ mái Điện Biểu Đức, những hình tượng hoa văn trang trí như rồng, mây xoáy, bầu thái cực được tô điểm bằng những màu men khác nhau, trong đó chủ đạo là vàng với chàm (xanh ẩn tím), đỏ với bích ngọc (lục ẩn xanh), xanh với hỏa hoàng (vàng cam), phi thủy (xanh ẩn lục), hồ phách (cam đỏ). Chính sự phối hợp mang tính ổn định này đã tạo nên cái riêng của hệ màu pháp lam vừa rực rỡ, lộng lẫy, vui tươi nhưng không chói chang, lòe loẹt. Họa sĩ Phạm Đăng Trí nhận định: “*Tôi nghĩ rằng đó là tình cảm màu sắc của người Việt Nam nói chung, và người Huế lúc bấy giờ nói riêng, đã thể hiện lên chất liệu pháp lam những nét lạc quan, tinh tế, thanh lịch, phong phú*”⁽⁴⁾. Đồng thời, những mảng pháp lam làm cho các hạng mục kiến trúc lăng vua Thiệu Trị vốn uy nghi, trầm mặc bỗng dựng có những điểm nhấn với những mảng màu rực rỡ, tươi sáng, thanh thoát. Có thể nói, trang trí pháp lam trên

⁽⁴⁾ Phạm Đăng Trí (2016). “Quanh các pháp lam Huế suy nghĩ về màu sắc”. *Sông Hương*. Số 333, tr. 69.

kiến trúc lăng vua Thiệu Trị mang nét đặc trưng riêng bởi dấu ấn sáng tạo của người Việt, của văn hóa Việt.

3. Thay lời kết

Trải qua hơn 150 năm tồn tại trong môi trường khí hậu và thời tiết khắc nghiệt như xứ Huế, lại bị chiến tranh tàn phá rất nặng nề nên nhiều mảng pháp lam trang trí trên các công trình kiến trúc lăng vua Thiệu Trị đã biến mất (như lầu Đức Hình) hoặc bị hư hại nghiêm trọng. Hiện trạng phổ biến của nghệ thuật pháp lam trang trí trên kiến trúc lăng Thiệu Trị là lớp men phủ bên ngoài các họa tiết trang trí đã bong tróc khá nhiều nhưng màu sắc của lớp men còn lại vẫn tươi nguyên nhờ vậy có thể hình dung về một thời vàng son một thuở. Mặc dù, Xương Lăng được xây dựng dưới triều vua Tự Đức nhưng chắc chắn rằng những nghệ nhân cung đình tài hoa từng phục vụ dưới triều vua Thiệu Trị đã đứng ra đảm nhiệm chế tác những mảng trang trí pháp lam trên công trình kiến trúc của lăng. Nghệ thuật pháp lam trang trí trên kiến trúc của Xương Lăng thực sự đã mang dấu ấn đậm nét pháp lam thời Thiệu Trị.

Trong hệ thống di sản văn hóa Huế, việc ứng dụng chất liệu pháp lam trên công trình kiến trúc là không nhiều vì đây vốn là chất liệu quý thời Nguyễn, tiêu tốn nhiều tiền bạc của triều đình để chế tác thành phẩm. Tuy nhiên, sự xuất hiện nhiều mảng trang trí bằng pháp lam trên công trình kiến trúc lăng vua Thiệu Trị cho thấy vua Tự Đức đã dành nhiều tâm huyết để xây dựng nơi an nghỉ cuối cùng cho vua cha. Qua những mảng trang trí pháp lam tại lăng vua Thiệu Trị đã góp phần cho thấy dòng pháp lam Huế có đặc trưng riêng, không rập khuôn với dòng pháp lam thời Minh và thời Thanh ở Trung Quốc. Đây chính là thành tựu đáng trân trọng của các nghệ nhân pháp lam cung đình xưa. Đồng thời tạo ra giá trị mỹ thuật vô cùng độc đáo, đặc sắc của lăng vua Thiệu Trị. Do vậy, những họa tiết trang trí làm bằng chất liệu pháp lam tại lăng vua Thiệu Trị còn được bảo tồn cho đến ngày nay đã trở thành những hiện vật quý giá, có giá trị thiết thực trong công tác nghiên cứu phục hồi kỹ nghệ trang trí pháp lam phục vụ công tác trùng tu, tôn tạo Quần thể Di tích Cố đô Huế.

N.V.L. - T.V.D.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. G. Langrand (2012). “Lăng Thiệu Trị”. *Những người bạn cố đô Huế*. (Bản dịch B.A.V.H. Tập XXVI. Năm 1939). Nxb Thuận Hóa. Huế.
2. Phạm Đăng Trí (2016). “Quan các pháp lam Huế suy nghĩ về màu sắc”. *Sông Hương*. Số 333.
3. Trần Đức Anh Sơn (2018). “Nghệ thuật pháp lam Huế”. *Huế - Triều Nguyễn. Một cái nhìn*. Nxb Thế giới. Hà Nội.

TÓM TẮT

Lăng vua Thiệu Trị là một công trình quan trọng trong hệ thống lăng mộ hoàng gia thời Nguyễn ở Huế, đồng thời cũng là điểm di tích thuộc Quần thể Di tích Cố đô Huế đã được UNESCO công nhận là Di sản Văn hóa Thế giới vào năm 1993. Lăng vua Thiệu Trị hàm chứa nhiều giá trị về mặt lịch sử, văn hóa, nghệ thuật, kiến trúc, trang trí. Trong đó, nghệ thuật trang trí pháp lam tại đây mang tính thẩm mỹ cao, kết cấu tạo hình phong phú, đa dạng, trong đó bắt gặp nhiều hình tượng phổ biến như rồng, Tứ thời, Bát bửu,... Tất cả đã thể hiện sự dung hợp hoa văn trang trí đầy màu sắc, vô cùng lộng lẫy, góp phần tạo nên một phong cách, nghệ thuật độc đáo.

Bài viết này đưa ra một cái nhìn tổng quan về nghệ thuật trang trí pháp lam trên kiến trúc lăng vua Thiệu Trị, là một trong những niềm tự hào của mỹ thuật thời Nguyễn trên đất Huế.

ABSTRACT

DECORATIVE ENAMELLED ART ON THE ARCHITECTURE OF KING THIỆU TRỊ'S TOMB

Thiệu Trị King's Tomb was an important work in the system of royal tombs of the Nguyễn Dynasty in Huế, and was also a relic of the Monuments Complex of Huế Ancient Capital that had been recognized by UNESCO as a World Cultural Heritage in 1993. Because Thiệu Trị King's Tomb contains many values in terms of history, culture, art, architecture, and decoration. In particular, where the art of decorative enamels reached a high aesthetic, rich and diversified structure, in which many popular images such as dragons, Four seasons, Eight Treasures,... All have been shown the fusion of colorful and extremely splendid decorative patterns, contributing to a unique style and art.

This article gives an overview of the decorative enamelled art on the architecture of King Thiệu Trị's Tomb is a pride of the Nguyễn Dynasty art.